

Собор (скорочено)

Олесь Гончар

I

Селище Зачіплянка своєю історією сягає в козацькі часи. На той час місцеві майстри виготовляли січовикам списи для захисту від ворогів.

Нині на Зачіплянці живуть металурги, тому з вікон будинків завжди видно заграви домен, а в повітрі відчувається гар від розпечених шлаків. Ще одна особливість селища — старий собор, який зберігає безліч людських таємниць.

Коли Микола Баглай, студент металургійного інституту, увечері повертається додому, то завжди зупиняється біля собору, милується величавою спорудою. Юнак певен, що коли-небудь інопланетяни "...далекі, прийдущі, виринувши з глибин всесвіту, наблизяться колись до нашої планети, перше, що їх здивує, безсумнівно, будуть... собори! І вони, інозоряні, теж стануть дошукуватись тайни пропорцій, ідеального суголосся думки й матеріалу, шукатимуть ніким досі не розгадані формули вічної краси!"

Він дуже любить свою Зачіплянку, бо в ній гармонійно поєднані природа і людина. "І самий смисл буття чи не в тому, щоб пити красу цих ночей, жити у мудрій злагоді з природою, знати насолоду праці і поезію людських взаємин? І щоб навчитися цим дорожити, відчути потребу все це берегти..." Є в Миколи брат Іван, який знаходиться у відрядженні в Індії, якого так чекає кохана дружина Вірунька. Тільки—но одружившись, Іван зробив біля двору лавку, щоб сидіти увечері з молодого дружиною. На цій лавці любив уночі лежати Микола, дивитись на зорі, мріяти і співати. Хлопця непокоїть доля собору, переживає, щоб споруду не зруйнували. Віруньку турбує, коли приїде її Іван. Вона увесь час згадує, як Іван приїжджав до неї в село, коли вона працювала дояркою ще до одруження, як він вільний час використовував для охорони порядку у парку разом з іншими дружинниками. А коли чоловік поїхав у відрядження, Вірунька теж записалась у дружинниці, хоча і дуже втомлювалась на роботі, адже працює на заводі машиністом крану.

Сусід Віруньки, Ягор Катратий, недавно вийшов на пенсію. Все життя відпрацювавши на заводі, він не міг всидіти на місці. Спочатку ходив по оселях, встановлював парове опалення та крив дахи шифером, а потім влаштувався бакенщиком на Дніпрі. А нещодавно у Ягора оселилась красуня племінниця, що зветься Єлькою. Нікому з місцевих хлопців ще не вдалось з нею познайомитись. Одного разу Микола опинився біля Ягорового садка на старому цвинтарі, замислився над долею предків, похованих тут, які теж були металургами, які увіковічили себе списками, виготовляючи їх для запорожців. Предки Миколи жили для людей так само, як і козаки, що залишили по собі собор — шедевр запорізького зодчества. До Миколи доходять чутки, що собор будуть зносити, а цього не можна допустити, щоб не було соромно перед нащадками.

Миколі Баглаю судилося народитися у важкі роки... Йшла війна, навколо — постріли і вибухи. Поранений солдат, пробігаючи повз окопчик, побачив жінку з щойно народженою дитиною, яка благала допомоги. Заюшений кров'ю, солдат побіг у соняшники, покликав на допомогу, і до породіллі прибігла баба Шпачиха, прийняла новонародженого нащадка металургів Баглаїв.

Тепер, дорослий вже, Микола не вміщається на ліжку. Показував якось своїй матері під мікроскопом пилюжинку заводського диму, з яким треба боротись, щоб повітря над Зачіплянкою було чистим. Не байдужа юнакові доля свого краю. Щоранку Микола бігає до саги, готується до спартакіади. Одного ранку хотів заговорити з Ягором Катратим, який рибалив, але в того був поганий настрій — не клювали карасі. Коли в Катратого настрій хороший, то він розкаже про те, як колись сталь варили. Микола увесь час потайки поглядає за Ягоровою садибкою, хоче когось там побачити навіть тоді, коли вся Зачіплянка прикута до свого улюбленого видовища — польоту голубів над собором.

III

Єлька з самого дитинства звикла бачити цей собор зі свого села Вовчуги, але не весь, а тільки вершечки, які яскраво переливались від сонячного проміння. Цей собор був для неї мрією з тих пір, як почула про нього від матері, адже та ще дитиною ходила на богомілья.

Єлька виростала при фермі, де працювала мати, а батька ніколи не знала. У часи війни мати познайомилась з солдатом, який залишив пам'ять про себе, коротке кохання — Єльку, яку ніколи не бачив. Дівчинка росла мовчазною і здичавілою. Але наділила її природа гарною вродою, добрим серцем, гордим характером.

Одного разу у Вовчуги приїхав з міста молодий лектор читати лекцію про кохання. Але лекція була такою сухою і невдалою, що Єльці стало обурливо, адже вона так мріяла про справжнє кохання. А коли лектор пішов проводити Єльку, вона грубо відштовхнула його обійми: "Гетьте! Спершу самі навчіться кохати, а тоді вчіть інших!" За Єлькою впадав ще один хлопець з механізаторів, але він служить в армії. А лист, одержаний дівчиною, зовсім відштовхнув її від хлопця не лише через жахливу граматику, а й через те, що крім харчування на своїй службі він ні про що більше не писав. Вона на його листи не відповідала.

На роботі Єльці було добре особливо тоді, коли замінили завфермою. Замість п'янички поставили колишнього бригадира, який лагідно ставився до дівчат. Але навесні Єльку спіткало велике горе. На глинищі привалило матір, і дівчина залишилась сиротою. Всі в селі їй співчували. На похорони приїхав материн брат Ягор, запропонував перебратись у місто, сказав, що його дім для неї завжди відкритий. Але дівчина про це поки що не думала, хоча школу змушена була залишити. Треба було самій дбати про себе.

Одного разу дівчата гуртом поїхали до міста по комбікорм. Склад комбікорму знаходився у соборі. А оскільки комірник з'явився аж надвечір, то довелось чекати ранку. Дівчата пішли ночувати до своєї землячки Вірки, яка тут замужем за

сталеваром Іваном, кликали Єлку з собою, але вона пішла до дядька Ягора. Дядька дома, на жаль, не було. Дівчина змушена була повернутись до собору. Там, на майдані, стояла їхня вантажівка.

Бригадир із шофером купили оселедець, хлібину і пляшку. До вечері запросили і Єлку. Вона теж випила, її розморило. Шофер кудись зник, а Єлка лягла спати під брезент у кузів. Надворі розгулявся вітер, під брезентом опинився і бригадир, спочатку співчував Єльці, що вона осиротіла, потім щось почав нашіптувати про кохання,— і дівчина довірилась йому.

Ранком бригадир уникав Єльчиного погляду. Всі завантажували мішки комбікормом, а коли треба було їх виносити з собору, Єлка відмовилась. За нею і всі дівчата, бо не жіноча це справа — підіймати кількапудові лантухи.

Перед від'їздом Єлка ще раз навідалась до дядька Ягора, але він так і не з'явився.

У селі для Єлки настало нестерпне життя. Бригадирова дружина не давала дівчині спокою, увесь час ображала, принижувала. Бригадив спробував ще раз підкотитись до дівчини — одержав ляпаса. Згодом він виїхав з села, спочатку в сусідній радгосп, а потім — на шахти західного Донбасу. Через півроку бригадир прислав Єльці листа, кликав на шахти, але дівчині він був осоружним і брудним. Його дружина зовсім знесамовитіла, почала пускати плітки про дівчину. Дійшло до того, що матері стерегли від Єлки своїх синів. Зазнавши стільки кривд і образ, дівчина зовсім зневірилась у людях.

Кілька разів дівчина просила в голови колгоспу довідку на виїзд, але він не давав. Селу були потрібні Єльчині робочі руки, а людям було байдуже до її самотності, до її проблем. Ставши свідком чергового галасу, де знов "перемивали їй кісточки", дівчина не витримала і вдосвіта подалась до міста.

IV

Так Єлка опинилась у свого дядька Ягора на Зачіплянці. Хоч племінниця і сказала, що збирається вступати до технікуму, дядько здогадався, що документів у неї немає. Але після смерті дружини Ягорові було дуже

самотньо, і він був радий племінниці. Їй сподобалось у дядька. До того ж у містечку було дуже гарно — все поринало в садах. І люди живуть дуже відкрито — всі про всіх все знають, спілкуються, все доброзичливо. Для Єлки ніби відкрився новий світ. Тут дуже багато молоді, яка гуртується біля двору Баглаїв, або трохи далі — Орлянченків. Але дядькові не подобалось, що дівчина задивлялась в той бік, бо була не прописана. Єдина її дорога — до Дніпра, де дядько засвічує бакени.

Дядькове минуле було для Єлки загадковим. Ще змалку знала про материних братів. Один пішов до червоних і загинув на Перекопі, другий, Ягор, підлітком опинився у Махна. Все життя Ягор працював на металургійному заводі, давно вже реабілітований, а згадувати про юність не любив. Але Єлка наважилась розпитати. Дядько не образився, розповів про криваві рейди. Того вечора вони засиділись у човні. І до них завітали гості, напросились прийти невдовзі на юшку, бо ніхто не вмів її так варити, як Ягор Катратий. Прибульці своїми безтактними розмовами і поведінкою

тільки зіпсували настрої. Єлька з дядьком Ягором вертались мовчки і бачили, як на велосипедах їхали зачіплянці на нічну зміну.

V

На одному важливому засіданні обговорювали долю собору. Володимир Лобода, син славетного металурга Ізота Лободи, представляв на цьому засіданні Зачіплянку. Коли відзначалось 300—річчя Переяславської ради, треба було ремонтувати собор як пам'ятку архітектури XVIII сторіччя. Володимир, який був тоді на комсомольській роботі, запропонував взяти собор у риштовання. Так і стояв, ніби полатаний, аж доки воно само від часу не осунулось. Здавалось, доля такої величної споруди була для зачіплянців байдужою. Але ні! Відразу після засідання жителька містечка Шпачиха підійшла до Володьки з проханням захистити зачіплянських кіз. Вони, мовляв, з'їдять весь білий хліб міста, і тому їх заборонено тримати. Щоб заспокоїти жінку, Лобода вирішив порадувати її звісткою про рішення на засіданні — відкрити базар на місці собору. Своїм обуренням вона довела, що їй не байдужа доля історії свого краю, свого народу. Цей протест є ніби маленьким захистом від посягань навіки знищити оті "голубі маківки собору".

Увечері Володька завітав на Зачіплянку, ненадовго затримався біля Віруньчиного двору, потім поїхав до Ягора Катратого. Лобода товаришував з Іваном Баглаєм. Коли у Віруньки й Івана народився первісток, то сам напросився кумувати.

Особисте життя Володьки не склалось — дружина його покинула через рік після одруження. Проте Володька встиг отримати нову квартиру, переманив туди жити старого батька. А коли дружини не стало, то син— холостяк відправив батька у Будинок металургів.

І хоча Володька не цурався зачіплянців, був серед них своїм, Микола Баглай називав Лободу батькопродавцем.

Цього разу Ягорові гості, поставивши "Москвича" за сараєм, мовчки сьорбали юшку. Вірунька дивувалась, чого це Лобода не дозволив своєму батькові чаркуватись з колишнім махновцем Катратим, а сам їздить до старого.

VI

Вночі собор молодшає, адже в темряві не видно на ньому позначок часу. У війну зупинялись біля нього і італійці, і німці. Колись тут напали на німецький обоз зачіплянські підпільники. Серед них був і син Шпачихи. Тоді загинуло багато молоді.

Про них часто думали Микола Баглай і його друг Роман Орлянченко. Роман поділився з другом, що переходить на іншу роботу, а Микола застеріг друга від кар'єризму, щоб той не став схожим на Володьку Лободу.

Поговоривши з Ромкою і з Вірунькою, Микола пішов до саги. Він часто згадував Ягорову племінницю. Вона запала в душу хлопцеві не лише своєю вродою, а і поглядом, який виказував внутрішню силу і надійну душу.

Блукаючи Зачіплянкою, Микола підійшов до юшкоїдів. Дошкульними словами висловив бюрократам, Володьці і новому рибінспекторові, все, що про них думав, адже обидва говорили про високі матерії, а вели принизливе життя. А цього Микола Баглай

не міг терпіти.

Потім обидва юшкоїди сіли в машину і поїхали, але зупинились біля собору.

Володька скаржився, що собор "псує йому нерви". Рибінспектор запропонував Володьці звернутись до саперів і знищити собор.

Проте споруда вважалась пам'яткою архітектури. Про це свідчила табличка, яку п'яні молодики, Володька і рибінспектор, зірвали із собору.

VII

Несподівано приїхав на Зачіплянку Єльчин голова колгоспу, розпитував про Олену Чечіль. Вона встигла втекти і сховатися в бур'янах на кладовищі. Дядько Ягор спочатку не хотів розмовляти з головою, але той зумів знайти підхід до старого металурга, розпитуючи про господарство, розповідаючи про врожаї свого колгоспу. Коли дійшла мова до Єльки, то Ягор дізнався, що дівчину в селі знеславили. Боляче було Ягору за долю племінниці. Але Єльці було приємно вже від того, що хоч хтось у цьому світі жалів її.

Одного разу дядько Ягор дав їй грошей, щоб сходила в кіно, і дівчина пішла в парк на денний сеанс. По дорозі зупинялась біля інститутів і технікумів, але для вступу необхідні були документи, яких у неї не було.

Після перегляду фільму Єлька вийшла смутна. Фільм був про кохання, але в її уяві кохання мало бути іншим. "Як на Єльчину вдачу, то коли вже любов, так щоб із вогнем, без оглядок, без стриму, а тоді що буде... Хотіла

б жити палахким до нестями життям, коли люди згоряють від щастя, коли з любові поезія родиться... І хоч опеклася, так і не зазнавши кохання, але певна була, що воно є, сама про таке колись мріяла у ті весняні свої ночі, брунькуючі ночі—квітнівки..."

Аяє щось підказувало, що все це не для неї. Хоча й знала, що не даремно їздить Володька Лобода і робить компліменти. В інших обставинах вона на нього і уваги б не звернула, а тут змушена слухати. Та й дядько Ягор натякає на те, що їй потрібна надійна підтримка в житті.

Недалеко від кінотеатру знаходився музей, де було безліч експонатів з козацьких часів, деякі речі недавнього минулого. Єлька побачила вагонетку. Можливо, саме таку ганяв на домнах її дядько Ягор у дні своєї юності. А значить, і його праця багато значить для нащадків.

Відвідини музею трішки додали дівчині настрою. Проходячи проспектом повз нові будинки, вона згадала розповідь Лободи про його квартиру, яка потребує жіночих рук, але знову постає проблема з документами, яких у неї немає. А Володька міг би швидко все влаштувати.

Дядько наказав Єльці не баритись і поспішати прямо до бакенів. Вона подумала, що там є для неї робота. Але побачила гостей — Володьку Лободу з друзями, які чекали на неї. Компанія ласувала пивом з раками, пригостили і Єльку. Вона залюбки приймала це частування, бо їй приділяли тут найбільше уваги. Розуміла натяки приятелів на майбутній шлюб. За нею ніхто так не упадав. Вона пожалкувала, що буря не дала можливості покататись на човні. Настрій все—таки поступово псувався, бо навідалась

до дядька Ягора квартальна, вимагала будинкову книгу. їй теж, мабуть, небайдуже, що його племінниця не прописана. .

VIII

На ранок наступного дня на Зачіплянці зчинився переполох — викрадено було табличку з собору. Та чавунна табличка була неначе головним документом споруди, її охоронною грамотою.

Першим дізнався про це двоюрідний брат Володьки Лободи сліпий Костя, колишній танкіст. Він проводжав свою дружину Наталку на роботу, яка і помітила пропажу. Костя розлютився, бо цей собор був згадкою про його юність і дитинство, коли був ще зрячим. Про це сповістили Віруньці, адже вона була членом парткому. А оскільки собор був у підпорядкуванні Лободи, то довелось направитись до нього на прийом.

У Лободи був хтось із начальства, у якого Володька намагався випитати ставлення до собору. А оскільки розмова велась в присутності гостя, то Лобода пообіцяв Віруньці розібратись. Жінка відчула нещирість у його голосі, це її насторожило. Обвівши поглядом кабінет, вона побачила за шафою табличку, прикриту паперами.

Невдовзі Вірунька сиділа у приймальні секретаря обкому.

IX

Того дня всі жителі Зачіплянки були знервовані, бо кожного турбувала доля собору. До того ж, з'явилися халтурники—реставратори, що колись брали споруду в риштовання, але робіт так і не вели. Біля собору зібрався цілий гурт людей, серед яких був учитель Хома Романович. Свого часу він побував в Магадані за те, що дуже запально розповідав своїм учням про долю собору.

Після зруйнування Січі запорожці заснували в плавнях монастир, замість шабелъ взяли в руки книги. Але вирішили залишити по собі згадку — збудувати собор, який би нагадував про козацьку волю і непокору.

Але будівничого не було, тоді викликався місцевий підліток, який через три дні зробив собор з очеретини. Розповідав, що саме таким йому собор приснився. Очеретяний макет сподобався козакам. Скликали раду і ухвалили будівництво. Тепер учитель нікому більше не переповідає історію споруди, хіба що найулюбленішому своєму учневі Миколі. Баглаєві. Вважає, що Микола — "юнак — чистий думками і непорочний діями. Колись він ще прославить нашу Зачіплянку, згадаєте моє слово..."

Під час громадянської війни махновці вподобали великий дзвін і повезли його в Гуляйполе. Але по дорозі вози проломилися, і дзвін у плавнях шубовснув у воду. Сім днів гув, поки дістався дна. Старожили і досі показують місце, до потонув дзвін. І ось тепер вони з молодим поколінням зібрались біля собору. Старі бабусі приїхали здалеку до храму, бо до них дійшла чутка, що собор відкривають. А Шпачиха вирішила збирати підписи на захист собору.

Микола Баглай нічого не говорив. Йому було неслуханно приємно, що люди врешті-решт вирішили відстояти незалежність історичної споруди.

X

Володька Лобода зовсім не злякався Віруньки, бо в нього був покровитель у

вищестоящій інстанції. Цей покровитель ледве не позбавився посади через те, що його дружина охрестила дітей. Тому все, що стосувалось релігії, було йому ворожим.

У вихідний день Володька вирішив поїхати на Скарбне відпочити, покатись і провідати батька. З батьком він хотів порадитись з приводу свого одруження, бо хотілось мати успіхи не тільки на роботі, а й бути щасливим. Вважав, що йому слід бути ближче до народу, і поїхав автобусом. Протягом усієї поїздки за вікном можна було бачити собор. І виглядав цей собор таким красивим і величним, що Володька мимоволі задивлявся на нього. Особливість споруди — її розташування. Собор видно було з усіх боків на дуже велику відстань.

На Скарбному було багато відпочиваючих. Володьку всі впізнавали, всі гукали до гурту. Він підсів до сім'ї воєнкома. Лободу пригостили, навіть

коньяку запропонували. Але самі господарі не пили, і гість змушений був відмовитись. Син воєнкома недобррозичливо відгукнувся з приводу ставлення до собору і пішов до молоді разом з Миколою Баглаєм.

Лобода нарешті із зіпсованим настроєм вирушив провідати батька.

XI

Будинок металургів розташувався у мальовничій місцевості, нагадував санаторій. Спека повиганяла пенсіонерів із задушливих приміщень у затінок. На території санаторію знаходилось підсобне господарство, і кожен бажаючий міг знайти собі роботу до душі. Володька привітався з директором, і той повів Лободу на огляд території, неначе перевіряючого.

Через певний час прийшов і старий Лобода, але дізнавшись, що приїхав син, розлютився. Ізот Іванович привселюдно відмовився від сина, сказав, що сини загинули у війну, а Володька — не син, якщо віддав батька в богодільню. "Я тебе кликав сюди? Не батько я більше тобі! Нема в тебе батька! Віднині й повіки! Відщепок ти! Геть із моїх очей!" — виніс вирок старий. Володька, зрозумівши, що це прокляття, швидко опинився за ворітьми. Але не батькового осуду злякався молодий Лобода, а того, що сцена відбулась в присутності свідків, і це могло завадити його авторитетові.

XII

Сім'я воєнкома поверталася з відпочинку. За кермом сидів син, молодий архітектор, міцний парубок. У цій місцевості всі хлопці — красені, всі дужі і міцні, не дивлячись на те, що дихають таким жахливим повітрям. Можливо, це тому, що предки цих юнаків — козаки. Колись, вируждаючи юнака у козацьке військо, на майдан до собору сходилась рідня, а козак обіцяв коханій дівчині привезти стільки шовку та стрічок, щоб вистачило від найвищої бані собору до землі. Збереглися козацькі звичаї на цій землі: гуртом проводжають кожного юнака в армію, а руку, як нареченому, хусткою перев'язують.

Воєнком був родом з півночі Росії. Там теж було безліч соборів і монастирів. В одному з таких монастирів, у підземеллі, сидів закутий у ланцюги останній кошовий Запорізької Січі Калнишевський. Двадцять п'ять років заточення в нелюдських умовах не зламали лицаря. Він дожив до ста тринадцяти літ.

У роки воєнкової юності жила в молодих серцях руйнівна сила. Але воєнком не

руйнував соловецьких храмів, поїхав навчатись в артилерійське училище.

По—справжньому він зрозумів красу цих пам'яток архітектури на фронті, коли воював у цих козацьких краях. Тоді, надивившись фашистських руйнувань, наші воїни намагались врятувати будь—яку споруду, не кажучи вже про таку красу, як цей собор. Можливо тому, що по—новому відкрилась воєнкомові архітектурна довершеність собору, він і сина вивчив на архітектора.

Батьки пишаються, що виростили небайдужу людину. Син живе в іншому місті. Коли приїздить у відпустку, їхня квартира стає осередком молоді.

Недавно, відвідавши Карпати, син приїхав дуже схвилюваним. Підчас дослідження дерев'яної архітектури на власні очі бачив, як учні і вчитель розбирали на дрова дерев'яну церкву. А коли приїхав до батьків, то і тутешні новини його не радують. Пригнічує юнака думка про загрозу знищення козацького собору. Батько пообіцяв, що піде до вищого начальства заступатися за собор. Один раз він вже рятував його у війну, піде рятувати і зараз.

Син заспокоївся і почав дивлятися в архітектуру свого міста, яке увібрало в себе і дух старовини, і ознаки сучасності. І хоча ця сучасність являє собою високі будинки з безліччю однакових безликих квартир з низькими стелями, молодий архітектор любить своє місто, бо тут він ріс, тут його найкращі друзі, його батьки.

XIII

Табличка з'явилась на соборі так само раптово, як і зникла. Проте довелось—таки Лободі побувати у першого секретаря обкому на прийомі. Сам перший секретар розпочинав свій трудовий шлях на цьому ж металургійному. З війни повернувся генералом, потім працював секретарем сусідньої області, аж доки не перевели сюди.

Спочатку спитав у Лободи про батька, потім розповів про те, що саме Ізот Лобода і Ягор Катратий врятували від переплавки в роки війни величезну скульптуру Титана — уособлення трудової доблесті металургів. А на пропозицію Володьки позбутися собору секретар відповів несподівано: "А всі ж ми козацькі діти". І все. Козацькі діти. Розумій, як хочеш... Собор — це витвір рук людських, це витвір мистецтва для всіх поколінь, який треба зберегти.

А в хаті Ягора Шпачиха вмовляє Єльку дати згоду вийти заміж за Володьку. Не хочеться Єльці єднати свою долю з нелюбом, та, мабуть, при-йдеться. Дільничний інспектор навідався недавно цікавитись пропискою та її життям. При появі Володьки з'явилась якась надія на краще, бо він намагався заспокоїти, все владнати. А після його від'їзду дядько Ягор продовжив розмову про заміжжя. Єльці було прикро, але виходу для себе вона не бачила. До того ж, Микола Баглай, який припав їй до серця, кудись від'їхав. А Єльці хотілося кохати, бути коханою. Для себе вона вбачала щось символічне у зустрічі зі стадом худоби, яку з далеких районів вели на бойню. Тварини "мовби зневажаючи на те, що їх жде, якимось майже погіндно несуть на бойню, під молотки, свою круторогу волю, степове життя".

XIV

Вірунька дуже сумувала за заводськими гудками. Здавалось, що вони співали, коли

одружились Вірунька та Іван Баглай. Любила вона. Зачіплянку за те, що шанували тут народні звичаї. На весіллі в молодій парі відгуляло півзаводу. На завершення батьків викупали в Дніпрі, щоб молодим краще жилося. А молоді і справді були щасливі. Хоч і гаряча натура в Івана Баглая, проте дружину свою він кохає, ніколи не кривдить, і дітей навчає шанувати матір. Коли Івана послали в Індію, вся Зачіплянка вийшла його проводити.

Оскільки стара Баглаїха занедужала, то Вірунька попросила приглянути за дітьми сусідку Лесю Хомівну. Вся Зачіплянка знала про кохання Лесі—фронтівички і комбата, який наприкінці війни загинув у Польщі. А свою таємницю вчителька Леся Хомівна довірила лише своїй молодшій подрузі Віруньці. Після війни подружилась вона з молодим вихователем із ремісничого. Але одного разу він безтактно згадав її перше кохання, і вона не вибачила цього. Тому в житті Лесі—фронтівички залишились лише спогади і її учні.

У Віруньки залишились свої, дитячі спогади про війну. Її мати, як і інші жінки, ходила до найстрашніших концтаборів, викупували у німців за самогон своїх чоловіків. Віруньчина мати привезла в село свого коханого ледь живим, довго його визволяла з пазурів смерті. Коли батько приходив до тям, він гладив донечку по голівці. Потім німці відступали і спалили село; від їхньої хати залишилась лише піч з намальованими півниками.

Батько помалу одужував і невдовзі з іншими чоловіками марширував на толоці, вдруге мобілізований. Однієї ночі, не сповістивши сім'ям, чоловіків відправили на фронт. Діти, не заставши батьків на толоці, потайки від матерів побігли їх наздоганяти. Дійшовши до Дніпра, побачили на другому березі, поритому снарядами, щось розкидане,— і вжахнулись — то лежали мертві їх батьки у цивільному одязі, бо їх так і не встигли переодягти.

XV

Єлька ніколи не лягала відпочивати вдень, аж ось заснула і побачила страшний сон: неначе від повені розлилася велика вода, а вона перейшла через цю воду на заборонену територію; схопив її собака — і не відпускає. Єлька зрозуміла, що назад вороття немає — і прокинулась.

А тим часом дядько Ягор скликав сусідів на юшку. Ніхто не знав з якої нагоди, всі відмовлялись. Відмовились і Вірунька з Лесею Хомівною. Одна сказала, що без чоловіка на гулянку не піде, друга відмовилась, бо не хотіла сидіти з юшкою дами за одним столом. А Роман Орлянченко зразу здогадався, що вечерея з приводу заручин, і пошкодував, що Микола Баглай поїхав на спортивні змагання.

Єлька не могла зрозуміти, чому Шпачиха і ще якісь жінки метушаться біля столу. А коли здогадалась, то вирішила тікати, почала похапцем збирати свої речі. Тож, коли увійшов Ягор, дівчина почала кидати йому в обличчя звинувачення. Але дядько почав умовляти дівчину. Єлька розуміла, що він турбується про її долю, бажає, щоб не була самотньою, щоб якось влаштувала своє життя. Їй стало шкода і себе, і дядькові самотності; вона дала волю сльозам, але увечері вийшла до столу заспокоєна.

XVI

Елька сиділа за столом така сувора, що Лобода, знаходячись поруч, боявся випадково торкнутися її. Тільки запобігливо пропонував страви. Але дівчина була неприступною і навіть не дивилась в його бік. Вечірка видалась понурою. Дехто з сусідів просто заходив повечеряти після зміни, щоб дома не завдавати клопоту сім'ї. Володька попросив Ромцю Орлянченка принести магнітофон, бо в Катратого не було музики. Але замість Орлянченка з'явився Микола Баглай і викликав Ельку з—за столу. Дівчина, не задумуючись, вийшла до нього. Тоді всі полегшено зітхнули, бо зрозуміли: якщо ті двоє вийшли і не з'являються, то між ними справжнє почуття.

Лобода вийшов із—за столу і зник у садку. Вечеря без нього повеселішала, навіть Вірунька прибігла. Катратий так розвеселився, що запропонував різати до столу гусей. Гуляння продовжувалось.

XVII

Елька і Микола цілу ніч блукали Зачіплянкою. Над селищем рожевіло небо, бо поруч були заводи, що червоніли загравами і сіріли бурими димами. Побували вони і біля саги, і біля редуту, що залишився з років війни. Обоє вони — діти війни. Але його батько загинув, а її — невідомо. Може, десь живе і не знає, що є в нього красуня—донька.

Микола розповідав дівчині про свій винахід, про змагання з веслування. Стільки ніжності було в його голосі, у його руці, коли брав Ельку за руку. І тоді дівчина збагнула, що саме таким має бути справжнє кохання: "Я знаю, знаю віднині, кохання — це ніжність і чистота! Ніжність, що дужча за смерть!" Елька хотіла розповісти Миколі все про себе, але, дивлячись на біль в її очах, хлопець зупинив дівчину.

Потім вони опинились біля собору. І коли він говорив їй про красу споруди, розповідав про велич, вона згадувала грузовик, комбікорм і свій сором. Впевнила себе, що негідна такого хлопця, як Микола.

Світало, люди поспішали на перший автобус. Вчитель Хома Романович, йдучи на зупинку, побачив закоханих і промовив: "Собори душ ваших бережіть, друзі... Собори душ!" Молода пара замислилась. А потім Микола сказав, що їде з іншими студентами на збирання врожаю у село Вовчуги. Елька аж похитнулася від несподіванки, а Микола розцінив цей крок як

сум перед розлукою. В очах п застигли сльози. Сказавши Миколі, що всі документи при ній, Елька скочила в автобус і загубилась в натовпі. Цим документом, що був при ній, була її любов. Але Микола цього не знав, хоч розумів, що в її погляді відбилось прощання.

XVIII

Ягор Катратий цілий день відсипався, а увечері знову засвічував свої бакени. Довго сидів на березі біля вогнища і щось згадував.

Чорне вогнище

Ягор був ще підлітком, коли вперше почув про свободу. Степом, де він пастушив, їхали махновські тачанки. Махно спинив свій погляд на Ягорові. Руде занехаяне хлоп'я

нагадувало батькові анархії його самого в дитячі роки, його голодне сирітство. Взяв хлопчика до себе джурую. Так розпочалась Ягорова гуляйпільська юність.

Махна вважав легендою. Той був терористом з пелюшок; тільки неповноліття врятувало його від смерті. Повернувшись з каторги, Махно для багатьох став легендарним патлатим кумиром. До війська свого добирав людей відданих, ладних батька—матір повбивати за Махна. Брудне вошиве військо побувало і біля собору. Прикриваючись шевченковими гаслами, почали грабувати і плюндрувати його. Зупинив анархістів владний голос професора Яворницького. Без страху став він перед бандитами, затулив собою цей "велеттисчолітній".

Махно чув про старого професора — збирача козацької слави, знав, що той створив козацький музей. Ходила легенда, що самому цареві не дав Яворницький покуштувати козацької оковитої, знайденої підчас розкопок. Неповагу до свого війська Махно вважав непвагою до себе. Тому викликав до себе малого джуру, дав наган і наказав застрелити старого професора. Хлопчик кинув наган і відмовився стріляти. Невідомо, чому Махно не вбив Яворницького, може, й справді відчув себе слабкішим за старого історика, який зберігав для нащадків і запорізьку славу, і запорізький дух. А коли запропонував розповісти про собор, Яворницький знайшов у натовпі очі хлопчика—джури і почав оповідати, що "раніше, ще в княжі часи, мовляв, собори найчастіше будували на честь перемог, а цей був збудований козаками на знак прощання зі зброєю, з Січчю". Цариця підступно забрала у козаків і зброю, і прапори, і волю. А вони напомість збудували собор для вічності, неначе дух свій на його шпилі послали у небо.

Після розмови з Яворницьким Махно відчув себе переможеним. Довго ще гуляло його військо в лісі біля Скарбного. Напившись, Махно довго ще вигукував погрози спалити собор. Може, з цього моменту і почався його останній рейд, коли "без золота, без скарбів, тільки з гуляйпільськими вошами прийме його берег чужицький, берег його довічних скитань. Прийме, щоб ганьбою покрити вигнанця і всі його сатанинські зусилля, і щоб уже десь в пекучих пустелях Сахари під найманими прапорами іноземного легіону рейдували його останні тачанки, розмальовані облянялими яблуками, забризкані грязюкою степових українських доріг".

XIX

Микола з однокурсниками разом із селянами Вовчугів жнивуть — вантажать на токах зерно. Миколі добре тут, здається, що і повітря пахне Єльчиним духом. Між Миколою і його напарниками почала точитися дискусія щодо необхідності збереження собору, усі дев'ять бань якого видно аж сюди, у Вовчуги. Геннадій на життя дивиться суто матеріалістично. Він не бачить користі в соборові. Навіть високі людські поняття патріотизму, безсмертя він розглядає як те, без чого можна прожити. Микола ж, навпаки, вірить у людську велич, відбиту у камені, на полотні, в інших творіннях людської душі. "Античні майстри, будівничі пізніших віків... Хіба вони не виправдали своє буття на землі? Людині властиво жити почуттям доцільності, почуттям безконечності. Людина прагне продовжити себе в далеч майбутнього — хіба це не

природно? Все живе в природі прагне цього. Навіть квітка квітує для того, щоб залишити після себе насіння, щоб знову відтворити свій квітучий майбутньому...

А мистецтво — це невідгукний слід людства, його злету, його верхогір'я, на яких панує дух перемоги над смертю, дух незнищенності..."

Баглая скрізь переслідував Єльчин образ. Він уявляв собі той день, як ступить вона на його подвір'я, як познайомить з матір'ю, як мати радо зустріне молоду невістку. Адже вона для Миколи і стала отією Оленою Прекрасною, з якою він може бути щасливим. Але не знав Микола, що відтоді, як попрощались вони біля автобуса, Єлька ніхто більше не бачив. Ягор не зміг розшукати племінницю, зажурився, боявся, щоб вона нічого з собою не скоїла.

XX

Іван Баглай недавно повернувся з Індії додому. Так скучив за рідною землею, що спочатку навіть хотів відпочинку. Мріялось разом з сім'єю поїхати на відпочинок на морське узбережжя. Але дізнавшись, що рідному заводі потрібні його руки — оформився на роботу. Через кілька днів стане до мартена, а поки що з кухлем пива чекав Віруньку біля прохідної. Колись пиво розливав фронтовик—інвалід Филімон — порядна, чесна, принципіальна людина. Тепер у заводському парку стоять автомати. Івана побачив його кум Володька Лобода, почав розпитувати про Індію. Але Іван за час відрядження зробився більш стриманим і багато не розповідав.

Володька поскаржився на Іванового брата Миколу, який відбив у Лободи наречену. А Лобода мріяв створити сім'ю, забрати батька, щоб люди не судили. Іван розпитував про Ізота Лободу, якого вважав своїм вчителем

і якого часто згадував в Індії. Володьку все—таки цікавили особисті проблеми. Поскаржився Іванові на його дружину, яка зчинила галас через собор. А це вплинуло на кар'єру Лободи. Баглай підтримав Віруньку, адже в Індії люди пишаються своїми храмами, своєю історією. Чого б сюди не запросити іноземні делегації? Зачіплянці є чим пишатися. Володька пішов, залишивши негарні думки у подружжя. Вірунька згадала, що випадково була свідком розмови Володьки з учителем. На зауваження Хоми Романовича про собор Володька почав загрозувати вчителю, що знову відправить в тундру, хоча того вже давно реабілітували.

Не порадувала Івана і зустріч з Семеном Таратутою, який не міг одержати відрядження у Бхілаї через пияцтво. Повернувшись на Батьківщину, Семен остаточно спився. Він уже не хотів працювати біля домни. Його вдовольняв тимчасовий заробіток. Попутники Таратути почали вимагати в Івана могоричу. Щоб уникнути бійки, Вірунька вмовила чоловіка йти додому. Біля причалу Іван побачив хлопця, схожого на Миколу. Він пишався братом, бажав йому хорошої долі. Адже у війну Іван допомагав матері прогудувати сім'ю: робив жорна, виливав з дроту ложки і ходив на село міняти. Однієї зими ледь не замерз. А після війни пішов у ФЗУ. А тепер радіє, що хоч брат Микола став студентом.

Люди їхали на Скарбне вудити рибу. Навколо була така краса! В Індії Іван вперше помітив, як люди бережуть природу. "Адже людина доти людина, доки не втратила

здатність бачити, крім потворностей життя, і його красу. Той, хто бачить це, може, не так мучитиме себе, гірко питаючись, хто я і навіщо, звідки й куди?"

XXI

Елька прийшла до заводської брами, де стояв пам'ятник Титанові, врятованому в роки війни заводськими металургами. Підійшла до віконечка заводууправління і попросилась на найважчу роботу, але їй відмовили. Вона піднялась на міст, що проліг над заводським подвір'ям і довго із заздрістю дивилась на працюючих людей. До віконечок інших заводів підходити не хотіла — боялась бути осоромленою. Згадувала Вовчуги, адже там був Микола. Боялась, що йому розповіли про неї одні лише прикрощі. Уявляла, як він відвернеться від неї. Знову повернулась у сквер; там стала свідком конфлікту між чоловіком з кошиком і міліціонером. Потім чула, як перешіптувались сиві жінки — одна з них згадувала своє перше кохання. Дивилась, як діти годують голубів, і пригадувала собор, над яким цих голубів цілі зграї; побувала біля Миколиного інституту. Знічев'я сіла в автобус, який їхав на Скарбне.

Біля воріт Будинку металургів сидів старий Ізот Лобода, чекав бездушного сина. Хоч і вигнав Володьку, а все одно чекав. Дивився на затоку, боявся, що якась нерозважлива людина перетворить його на таке ж смердюче море, яка Каховське. Згадав, як захищав ці плавні від браконьєрів. Побачив, що стежкою йшла дівчина в білій кофтині, проходячи повз нього, привіталась. В очах її старий металург побачив безмежне горе і зупинив її, розпитав. Елька сама почала розпитувати старого, чому він тут. Старий металург гірко плакав, і Елька відчувала себе винною, що зачепила його болючу рану. Старий взяв себе в руки і, дізнавшись, що Елька голодна, звелів їй іти за ним.

XXII

Один із заводів скинув води в Дніпро. У річці загинула риба. І тоді керівники міста подумали про необхідність очисних споруд. Згадали про проект заводського механіка Олекси Артеменка і студента Миколи Баглая. З цією метою Миколу навіть викликали з сільгоспробіт.

Повертаючись з села в піднесеному настрої, Микола задивлявся на соняшники, які дуже любив. В цей день у нього був день народження. їхав попутними. По дорозі думав про Ельку, про Зачіплянку, про своє місто, яке дихало димом. Мріяв про чисте повітря для всього живого і думав про втілення мрії в життя.

Приїхавши додому, спитав у матері про Ельку. Дізнавшись про зникнення, розхвилювався, але мати примусила його пообідати. Побігдо Олекси, щоб ще раз разом обговорити свій проект, яким зацікавився секретар обкому. Від Олекси дізнався, що секретар потрапив у лікарню з інфарктом. Несподівано Микола запропонував їхати на Скарбне.

XXIII

Для Ельки розпочалось нове життя. Ізот Іванович сам клопотав про неї перед директором Будинку металургів, щоб взяли на роботу. І ось вона працює офіціанткою, розносить їжу сивим ветеранам. З першої зустрічі старі люди довірили їй свої болі.

Нелегко на старості літ називатись "підопічними", але здебільшого їх відправляють сюди рідні діти. Роботи у Єльки було небагато, тому вона часто блукає лісом, купається, розмірковує над життям. Згадується їй Микола, його чиста любов до неї. Вважає себе негідною такого хлопця, нехай краще одружується з якоюсь студенткою. А її життя обминуло щастям. Доведеться, як і матері, вікувати самій.

Але ось на стежині побачила Миколу. Говорила з ним віддалено, навмисне на себе набалакувала, виставляла себе непутящою. Але Микола зупинив її, для нього вона була святою. "Невідривно на неї дививсь. Святе й зараз. Святе й чисте, як сонце, створіння! І не чув я, що злітало зараз з твоїх уст. Все оте вдаване, нав'язане, награне — то не ти. І навіть якщо уява щиро нагнітала все це, не вір і крикам власної уяви, ти краща за них!"

Єлька і Микола освічувались в коханні на березі Скарбного в тіні старезних дубів.

XXIV

Жителі міста люблять відпочивати на Скарбному. З рюкзаками вирушають за місто, увечері розводять вогнища, співають пісень, відпочивають від диму і турбот. На Скарбному завжди багато закоханих. Родина Баглаїв зараз тут відпочиває, і Єлька з Миколою теж. Вона співає. На пісню приплив човном до гурту і Лобода—ветеран, обійнявся з Іваном, як із рідним сином. Старий металург розповідав про своє життя. Навіть тут, у Будинку металургів, він невгамовний — стереже Скарбне від браконьєрів. До того ж, він у притулку, як колись запорожці в монастирях, доживає життя. Баглаї дякували старому за те, що підтримав Єльку. Згодом вони мають намір забрати її на завод.

Старий Лобода розмірковував про людську сутність — здатність робити добро, від чого на душі стає легко і чисто. А потім попросив Ізот Іванович розповісти про Іванове відрядження в Індію.

Бхілайське вогнище

Іван згадував, як викликали в Москву, запропонували полетіти в Бхілаї. Погодився. Попереду чекав переліт із засніженої Батьківщини в далеку країну вічного літа. Але такий знайомий сервіс супроводжував у польоті. Підчас зупинки довго чекали пілота під крилом лайнера. Він запізнювався, а літак було зачинено. Намерзлих і діти, і дорослі.

І ось переліт через Гімалаї і... Індія. Інший клімат, інші звичаї, інші люди. Металургійний завод розкинувся на фоні пальм, без прохідної, на подвір'ї — базар, між людьми блукають корови.

Іванів підручний мав восьмирічну доньку. І коли Баглай пожартував, що можуть породичатися, бо в нього такий же син, між чоловіками склалися стосунки суцільної довіри, як між родичами. Але це чомусь не сподобалось Таратуті. Він зневажливо ставився до місцевого населення. А заводчани ставились до Таратути з повагою. На день народження подарували чудову настільну лампу з білого нефриту, яку іменинник наступного ж дня перепродав. А потім зв'язався з місцевими комерсантами, зайнявся гендлюванням. За двадцять чотири години Таратуту було повернуто на Батьківщину.

Згадав Іван і першу плавку, радість індійців і подальшу важку працю. Згадав, як

підчас відпочинку перепливав озеро, і враз стемніло. Ледве доплив до берега, прибився до рибальського вогника. Люди ставились до Івана щиро, а він намагався якомога повніше ознайомитись з їх культурою і звичаями. А на ранок рибалки повели Баглая до його друзів. Після цього і Івана хотіли відправити додому, але повірили на слово, що він більше не відлучатиметься. Баглай на все життя запам'ятав рибалок з якогось племені, що дали йому притулок і показали зразок людяності.

XXV

Коли послули всі відпочиваючі, старий Ізот Лобода поплив на човні рибалити. Тут, на Скарбному, його прозвали дідом Нечуйвітром. Зарекомендував себе він охоронцем цього куточка рідної землі від браконьєрів, які глушать рибу, псують дерева і трави.

Доглядає дід Нечуйвітер і молоденькі дубочки, що їх насадили замість зрубаних. Навіть табличку прибав з написом: "Хто посадить, того і онуки згадають...". Старий Лобода знається на лікарських рослинах, збирає їх до сходу сонця, допомагає людям.

Сидить Ізот Іванович у човні, згадує юність, як у громадянську війну воював на бронепоезді, а потім будував домни і мартени. Разом зі своїм другом Ягором Катратим працював на заводі усе життя. "Коли чистка на всіх була по заводах, підбирались і до Ягора, Ізот за нього тоді вступився. Звідти й почалося їхнє побратимство на все життя". Недавно Ягор приходив провідати свого друга Ізота. Ось тільки син Володька не приходить до старого, а батько його чекає. Так хочеться, щоб став його син отим хорошим заводським хлопцем, яким був раніше, щоб створив сім'ю, прийшов до батька з онуками і забрав до себе. Але Володька не з таких. Егоїзм, кар'єризм полонили його душу. І від цієї думки старому Лободі хочеться сказати синові: "А понищиш, кинеш у небуття батьківське, сину, то й власне твоє життя безцінно впаде, заглухне в тебе ж біля ніг... Каліка той, хто не здатен предківщиною дорожити. Людині дано пам'ять, що сягає у віки, тому вона й людина..."

Старий побачив на березі закоханих — Єлку і Миколу Баглая. Згадалась розповідь Миколина про плем'я далеких островитян, які не мали зброї, щоб боротись з колонізаторами. Тоді островитяни вдягли свій найкращий різнокольоровий одяг, взяли бамбукові списи і з ритуальними танцями вийшли на бій з ворогом. Так люди захищались красою від вогнепальної зброї завойовників.

Старий Лобода знову подумки звертався до сина: "Дорожіть днем — ось що я вам скажу, молоді! Дорожіть миттю, секундою! Живіть так, щоб встигли залишити слід після себе путящий. Живе не той, хто чадить. Живе — хто іскрить! Знайте, що всі ми станемо передсудом будучини, а перед тим судом ніякий Тамерлан, ніякий найбільший руйнач не переважить посліднього муляра... Зоставте ж слід..."

Ізот Іванович відчув, як щось опекло йому груди, випустив з рук весло. І човен понесло течією у Дніпро, до міста, у бік заводів. Єлка з Миколою гукнули старого, і, не почувши відповіді, подумали, що заснув.

Уранці рибалки випадково потраплять на човен. Поховали Ізота заводчани... Старий металург відплив у свою останню найтаємнічішу подорож, з якої не повертаються.

Семен Таратута зі своєю п'яною компанією вийшов з ресторану. Відзначали першу зарплату підлітка Віті. У компанії були дві жінки: колишня дружина Лободи Жанна та дружина лектора Ера. Головою компанії був низьков'язий чоловік, відомий у кримінальному світі, Обруч. Компанія довго вешталась містом, шукаючи пригод, доки не зустріла п'яного зі жмутком грошей у жмені. Новий знайомий виявився реставратором собору, який шукав компаньйона, з яким хотілося пропити свій заробіток. Згадали, що на вокзалі ресторан працює цілодобово, і вирушили туди. До ресторану не дійшли. На привокзальному майдані побачили нову "Волгу" вишневого кольору, господар якої ненадовго відлучився, мабуть, на перон когось зустрічати, залишивши дверцята відкритими. Ключі від машини теж були на місці. Жанна першою стрибнула в машину, запропонувавши покататись, за нею — вся п'яна компанія, яка ще повеселішала, бо в машині знайшли пляшку коньяку. Вітя з переляку втік. Таратута помчав своїх приятелів центральними вулицями, потім виїхали на греблю, полохаючи закоханих, і, нарешті, вирішили їхати до собору.

Двері собору відкрили дуже швидко, увімкнули транзистор і почалась п'яна оргія.

Того вечора Єлька з Миколою блукали Зачіплянкою (дівчина відвідала дядька Ягора). Дійшовши до собору, почули джаз і вереск, п'яний регіт і сквернослів'я.

Микола згадав, як професор Яворницький вигнав махновців з собору, і рванувся у відчинені двері. Єлька чула, як сварились, бачила темні постаті, які вискакували з собору. І раптом у темряві блиснула фінка...

На Єльчин крик збіглася вся Зачіплянка. Гвалтівників схопили, бо вони в соборі загубили ключі від машини і не могли далеко втекти.

А Микола лежав на порозі собору: Єлька схилилась над ним, у відчаї ламала руки, намагалась хоч чимсь допомогти.

Відправивши Миколу до лікарні, зачіплянці не спали, наглядали за затриманими, доки не приїхала міліція.

Єлька кожного дня на подвір'ї лікарні. Вона чекатиме Миколу ціле життя, вірить в його одужання, його глибоке почуття.

Щовечора виходять Іван та Вірунька посидіти на своїй лавці. Іван не може знайти пояснення тому, що скоїлось з його братом на рідній Зачіплянці. Адже в Індії, коли він, чужий, потрапив до племені, нікому і на думку не спало витягти ножа. Адже сталь, яку виплавляє їх завод, не на ножі, щоб піднімати їх на людей. Микола, отримавши п'ять ножових ран, одна з яких була на міліметр від серця, міг втратити життя. Завдяки хірургам та молодому організмові Микола потроху одужує.

Повернувшись з Індії, Іван змінився. Порівнює красу свого краю з чужим. Часто згадує вміло поставлений індійськими майстрами чорний камінь,

який співає, і таємницю того співу ніхто не розгадав. То, може, і собор за-співа? Ні, не співа, мовчки згадує минушину. "Темрявою ночі окутаний, зірок дістає шоломами своїх бань крутолобих. А сталь у печах плекаче, і коли плавку дають, шлак за Дніпром виливають, і все небо виповнюється загравною повинню, так що вершечки садків

висвітяться карбовано, видні до кожного листочка, — в такий час од світла заводів враз вирине з темряви ночі й собор. І доки багряніє, дихає небо по всьому Наддніпров'ю, стоїть серед заводського селища весь освітлений, парусноповний і чистий, як тоді, у минувшині, коли вперше тут виник, вичарувався з душі своїх мудрих і дужих майстрів".